

UDK 908 (497. 6 Sarajevo) "1878/1918"
325.3 (439.55) "1878/1918"
Izvorni naučni rad

FIN-DE-SIÈCLE SARAJEVO: HABSBUŠKA TRANSFORMACIJA OSMANSKOG GRADA*

Robert J. Donia
Center for Russian & East European Studies
University of Michigan, Ann Arbor, USA

Sarajevo je u XX stoljeće ušlo veće, razvijenije i europskije nego što je bilo kada su 1878. godine austrougarske trupe zauzele Bosnu i Hercegovinu.¹ Gradski pejzaž je dobio zapadnjački izgled koji je nakalemljen na raniji profil klasičnog osmanskog grada. Ovu fizičku transformaciju su propratile velike demografske promjene, kao i promjene u političkoj organizaciji, kulturnom životu i društvenim običajima u gradu. Zajedno se ove promjene mogu okarakterizirati kao "modernizacija" ili "okretanje zapadu", ali one su do Sarajeva došle kroz filtere habsburških i bečkih iskustava i često su, pomiješane sa lokalnom tradicijom i kulturom, davale nepredvidive rezultate. Sarajevo se na kraju XIX stoljeća našlo u dvije kulturne orbite čiji su se utjecaji miješali: tradicionalnoj, koja se oslanjala na Istanbul, i novoj, koja je poticala iz Beča i čiji se uticaj sve više širio.

* Prijevod članka izvorno objavljenog u *Austrian History Yearbook*, Center for Austrian Studies University of Minnesota, volume XXXIII, 2002, str. 43-75.

¹ Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*, (Sarajevo, 1969), i Todor Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarском upravom, 1878-1918*, (Sarajevo, 1960), su odlične studije opće gradske historije iz ovog perioda. Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, (Sarajevo, 1987.), je temeljita i nezamjenjiva, posebno dokumentovana studija Kalajevog života i politike njegovog režima.

Historijat: Austrougarska okupacija

Sarajevo je osnovano sredinom XV stoljeća kao klasični osmanski grad. Tokom osmanske vladavine, slavenski muslimani su činili većinu gradskog stanovništva, ali su grad dijelili i sa znatnim brojem katolika, pravoslavaca, jevreja i drugih etničkih i vjerskih skupina. U XVIII i početkom XIX stoljeća, Sarajevo je postalo poznato kao centar odlučnog muslimanskog otpora osmanskim reformama, i više od stotinu godina su bosanski veziri obitavali u obližnjem Travniku, čije stanovništvo nije bilo neprijateljski nastrojeno. Osmanski vojni namjesnik Omer-paša Latas je 1850. godine ugušio bunu sarajevskih muslimana, od kojih su neki pobijeni a drugi protjerani.² On je sjedište vlade vratio u Sarajevo, reformirao administraciju i učvrstio osmansku vlast. Latas i njegovi nasljednici su svojom podrškom omogućili uzdizanje nove, elitne skupine zemljoposjednika koja je bila manje sklona otporu daljim osmanskim reformama.

U ljeto 1878. godine, predstavnici velikih sila na Berlinskom kongresu su Austro-Ugarskoj dali pravo da okupira i upravlja Bosnom i Hercegovinom, ostavljajući osmanskom sultanu *de jure* suverenitet u provinciji. Kada je čuo za predstojeću okupaciju, austrougarski konzul u Sarajevu Konrad von Wassitsch je osigurao podršku ključnih muslimana u Sarajevu, koji su do tada bili lojalni Osmanskom Carstvu.³ Njihov utjecaj, međutim, nije bio dovoljan da spriječi pobunu nižih muslimanskih klasa u Sarajevu. Uz podršku konzervativnih muslimanskih vjerskih poglavara, pobunjenici su srušili ostatke osmanske vlasti u gradu, zauzeli osmanski vojni garnizon i počeli širom provincije organizirati vojni otpor austrougarskim trupama.⁴ Habsburške trupe su se po ulasku u Bosnu i Hercegovinu morale suočiti sa snagama otpora koje su sačinjavali muslimanski paravojnici, srpski pravoslavni dobrovoljci i osmanski vojnici bosanskog porijekla koji su prebjegli iz osmanske vojske. Habsburške snage su se probile do Sarajeva i zauzele grad 19. avgusta 1878. godine, ali su posljednji oružani otpor u planinama slomile tek u oktobru 1878. godine. Carska

² Enver Imamović et al., *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata*, (Sarajevo, 1994.), str. 154-56, i Galib Šljivo, *Omer paša Latas u Bosni 1850-1852* (Sarajevo, 1977.).

³ Berislav Gavranović (urednik), *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. godine* (Sarajevo, 1973.), obraćanje Wassitscha Andrassyu, Sarajevo, 7. jula 1878., str. 170.

⁴ Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, (Sarajevo, 1937.), str. 257-90.

vojska je bila prisiljena mobilizirati 268.000 vojnika i pretrpila je 5.000 žrtava da bi uspostavila vlast u Bosni i Hercegovini.⁵

Dvojna Monarhija se sa sljedećim ozbiljnim izazovom svom autoritetu suočila 1881.-82. godine, kada su se seljaci u istočnoj Hercegovini pobunili protiv novog zakona o vojnoj obavezi.⁶ Nakon što su proveli veliku vojnu kampanju da bi suzbili seljačku bunu, carski zvaničnici u Beču su shvatili da im je potreban sveobuhvatan, dugoročni pristup ako žele da provincija postane primjerom austrougarske uprave. Za taj zadatak su odabrali mladog perspektivnog diplomatu koji je izuzetno dobro poznao južnoslavenske zemlje i koji je imao specifičnu viziju budućnosti Bosne i Hercegovine.

Carska vizija

Benjamin Kállay von Nagy-Kálló (1839.-1903.) je sa svoje pozicije zajedničkog ministra financija između 1882. i 1903. godine proveo mnogobrojne reforme u gradu Sarajevu.⁷ Mnoge Kalajeve ideje i aspiracije su postojale i ranije kod drugih carskih zvaničnika, ali je on odigrao najvažniju ulogu u pretvaranju općih ideja u specifične programe i jasno definiranu politiku.

Kalaj je vjerovao da se širokim masama trebaju dati brojne beneficije, ali ne i prava. Iako su se drugi carski zvaničnici njegovih godina i sličnog porijekla nevoljko pomirili sa rastućim liberalizmom već 60-tih godina XIX stoljeća, Kalaj se svojoj misiji posvetio kao tvrdokorni poklonik neoapsolutizma.⁸ On je smatrao da je najbolji lijek za narodno nezadovoljstvo racionalna, pravedna i velikodušna vlada. Kalaj je zajedno sa mnogim drugim državnim službenicima vjerovao u "civilizacijsku

⁵ Robert Donia, "The Battle for Bosnia: Habsburg Military Strategy in 1878," (Bitka za Bosnu: habsburška vojna strategija 1878.) u knjizi *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovina, Posebna izdanja*, 43 (1978.), str. 109-121.

⁶ Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine* (Sarajevo, 1973.).

⁷ Komplikovani politički sistem Dvojne Monarhije je nalagao da Bosnom upravlja jedan od zajedničkih ministara koji su imali jurisdikciju na cijelom teritoriju imperije. Zadatak je povjeren zajedničkom ministru financija i upravljanje provincijom je od 1878. godine pa sve do raspada imperije bio primarni zadatak ministra.

⁸ Neoapsolutizam je naziv koji je dobila era konzervativne vladavine u Habsburškoj Monarhiji koja je uslijedila nakon gušenja revolucije 1848. godine. Neoapsolutizam je u Austriji prevladao između 1849. i 1860. godine pod princom Felixom Schwarzenbergerom i Alexanderom Bachom. Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526-1918* (Historija Habsburške Imperije 1526 – 1918) (Berkeley, 1974), str. 318-26.

misiju" Habsburške Monarhije u Bosni, i dvije decenije je radio na tome da Bosnu i Sarajevo oblikuje u skladu sa svojom vizijom prosvjetljene evropske države i društva. On je agresivno promovirao ekonomski razvoj, usvajanje zapadnih vrijednosti, modernizaciju kulture, te administrativnu i pravnu reformu. Bio je uvjeren da će takve inovacije rezultirati u poslušnom, zadovoljnom i zahvalnom stanovništvu. U isto vrijeme on se žestoko borio protiv svih demokratskih institucija, osim onih koje su imale isključivo simbolički značaj, i radio je na promociji utjecaja male elitne skupine lokalnih saveznika.

Bez obzira na afinitet koji je gajio za srpsku kulturu i historiju, Kalaj se slagao sa mnogim habsburškim zvaničnicima u ocjeni da susjedna Srbija i Crna Gora predstavljaju ozbiljnu prijetnju interesima Monarhije u regionu. On se plašio da će te dvije susjedne države nahuškati srpsko pravoslavno stanovništvo u Bosni i Hercegovini na pobunu protiv habsburške vlasti. Da bi preduprijedio ovu opasnost, Kalaj je pokušavao Bosnu i Hercegovinu izolirati od nacionalističkih poriva u susjedstvu. Njegova vlada je promovirala regionalni patriotizam koji se zvao "bošnjastvo", multikonfesionalni bosanski nacionalizam za koji se on nadao da će odbiti talase srpskog i hrvatskog nacionalizma koji su u to vrijeme zapljuskivali bosanske granice.

Demografski rast

Između prvog i posljednjeg popisa stanovništva (1879. i 1910. godine) provedenog u vrijeme habsburške vladavine, broj stanovnika u Sarajevu se gotovo utrostručio. Bio je to stepen rasta koji je prevazilazio sve druge bosanskohercegovačke općine i provincije u cjelini (Tabela 1). Više od polovine ukupnog rasta je otpadalo na rast katoličke populacije (Tabela 2). Broj jevreja i pravoslavaca se takođe znatno povećao, uglavnom zbog njihovog udjela u rastućem sektoru trgovine i poduzetništva. Stoljećima stara zajednica sefardskih jevreja, koja je 1878. godine brojala oko 2.000 pripadnika, je prema popisu iz 1910. godine narasla na 4.985 članova.⁹ Većini sefarda je maternji jezik bio *ladino*, a lokalno stanovništvo ih je zvalo "Španjoli". Zajednica Aškenazi jevreja je od nekoliko porodica koje su u Sarajevu živjele na početku okupacije do 1910. godine narasla na 1.412 članova. Aškenazi, od kojih je većina u Sarajevo došla iz drugih krajeva Monarhije, su bili među vodećim trgovcima, industrijalcima, poduzetnicima i vladinim dobavljačima u gradu, a imali

⁹ Kategorija "Jevreji" je uključivala dvije podgrupe: "sefardski" i "drugi". *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910* (Rezultati popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.) (Sarajevo, 1912.), dio I, 5.

su pozicije i u administraciji, vojsci i obrazovnom sistemu.¹⁰ Sarajevski muslimani, koji su tokom prethodnih 400 godina imali demografsku većinu, nisu doživjeli značajan demografski rast ali su uz pomoć nove politike osvajača sačuvali vodeću političku i društvenu ulogu.

TABELA 1

Rast broja stanovnika u pojedinim gradovima Bosne i Hercegovine, 1879.-1910.

	Sarajevo	Travnik	Mostar	Banja Luka	Bihać	Bosna i Hercegovina
1879	21.377	5.887	10.848	9.560	3.097	1.158.440
1885	26.268	5.933	12.665	11.357	3.506	1.336.091
1895	38.083	6.261	14.370	13.566	3.943	1.568.092
1910	51.919	6.647	16.392	14.800	6.201	1.898.044
Ukupno, 1879-1910	143%	13%	51%	55%	100%	64%

Izvor: *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien der Hercegovina vom 10. Oktober 1910* i drugi austrougarski popisi stanovništva

TABELA 2

Rast stanovništva Sarajeva po konfesijama, 1879-1910

	Muslimami	Pravoslavci	Katolici	Sefardi Jevreji	Ostali Jevreji	Evangelici	Ostali	Ukupno
1879	14.848	3.747	698	2.077	N/A	N/A	7	21.377
1885	15.787	4.431	3.326	2.618	N/A	N/A	106	26.268
1895	17.158	5.858	10.672	3.159	899	337	0	38.083
1910	18.603	8.450	17.922	4.985	1.412	547	0	51.919
Brojčano	3.755	4.703	17.224	2.908	N/A	N/A	N/A	30.542
Ukupno								
Procentualno	25%	126%	2468%	140%	N/A	N/A	N/A	143%
Ukupno								

Izvor: *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien der Hercegovina vom 10. Oktober 1910* i drugi austrougarski popisi stanovništva

¹⁰ Todor Kruševac, "Društvene promene kod bosanskih jevreja za austrijskog vremena" u djelu *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu* (Sarajevo, 1966), uredio Samuel Kamhi, str. 71-97, opisuje demografski razvoj dviju jevrejskih zajednica.

Drvo habsburške administrativne centralizacije se dobro razvijalo u Sarajevu, a njegovi su plodovi hranili razvoj grada iako nisu dijeljeni podjednako među različitim skupinama. Priliv državnih službenika, profesionalaca, trgovaca i vladinih dobavljača iz drugih habsburških zemalja je uglavnom bio zaslužan za eksponencijalni rast katoličke populacije. Prema popisu iz 1910. godine, 16.786 građana Sarajeva odnosno 32% od ukupnog broja je imalo austrijsko ili mađarsko državljanstvo.¹¹ Ovi imigranti iz Dvojne Monarhije su funkcionirali kao prethodnica promjena u gradu u vrijeme habsburške vladavine.

Iako je rastuća vladina birokratija predstavljala primarni povod razvoja grada, ekonomski razvoj je doprinio rastu broja stanovnika. Strategija vlade je bilo podsticanje eksploatacije bosanskog drveta, ruda i minerala, i gradnja puteva i željeznica u cilju omogućavanja te eksploatacije.¹² Većina investicionih firmi su pripadale ili državnom monopolu ili su dolazile iz inostranstva, i mnoge od njih su za svoje sjedište izabrale Sarajevo. Kao dio ulaganja u ekonomski razvoj, nekoliko fabrika je izgrađeno u Sarajevu, dok su neke postojeće proširene. Firma koja je imala državni monopol na proizvodnju duhana je izgradila fabriku za preradu duhanskih listova koji su se uzgajali u Bosni i Hercegovini. Postojala je fabrika koja je koristila domaće zenate za proizvodnju tepiha. Pivare, od kojih je jedna osnovana 1864. godine, još za vrijeme osmanske vladavine, su konsolidirane u jedinstveno preduzeće sa proširenim kapacitetima. Kako je grad rastao, izgrađene su pilane i fabrika cigle da bi se zadovoljila stalna potreba za kvalitetnim građevinskim materijalom. Sarajevo je svoju prvu željezničku vezu sa drugim gradovima dobilo u ranim danima habsburške vladavine. Izgradnja pruge uskog kolosijeka koja je vodila na sjever do Broda i prva željeznička stanica su okončani 1882. godine, a pruga uskog kolosijeka prema jugu do Metkovića i jadranske obale je završena 1892. godine.¹³ Prva željeznička stanica u gradu je bila tri kilometra udaljena od centra grada, pa je 1882. godine uspostavljena kočija koja je putnike i prtljag prebacivala od stanice do centra grada. Prva pruga za konjski tramvaj je postavljena 1894. godine, što je putovanje olakšalo i za ljude i za konje.¹⁴ Konji su 1895. godine zamijenjeni električnom energijom i tramvajska pruga je produžena uz obalu Miljacke. Novi električni tramvaj je imao dva odjeljka; manji odjeljak je bio rezerviran za nepušače. Zajedno sa drugim poboljšanjima infrastrukture, kao što su elektrifikacija i vodosnabdijevanje, transport i objekti industrije-

¹¹ *Die Ergebnisse der Volkszählung*, dio I, str. 48.

¹² Peter Sugar, *The Industrialization of Bosnia-Herzegovina, 1878-1918* (Industrijalizacija Bosne i Hercegovine) (Seattle, 1963.), str. 89.

¹³ Kreševljaković, *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave*, str. 78.

¹⁴ Kruševac, "Društvene promene kod bosanskih Jevreja", str. 110-16.

ske proizvodnje su pratili razvoj grada, a istovremeno su dovođenjem administratora i radnika sa strane doprinosili njegovom razvoju.

Drugo lice

Osnovna inspiracija za fizičku transformaciju Sarajeva je bila bečka ulica Ringstrasse, koja opasava stari dio grada. Između 1859. i 1900. godine, srednjovjekovne zidane utvrde su uklonjene i na njihovom mjestu su izgrađene desetine monumentalnih građevina. Projekt izgradnje Ringstrasse je zamišljen i sproveden u duhu romantičnog historicizma: dizajn svake zgrade je odabran da bi potsjećao na određeni historijski period koji se smatrao odgovarajućim za svrhu koju će građevina ispunjavati.¹⁵ Prva građevina uzdignuta na ulici Ringstrasse je bila monumentalna neogotška crkva Votivkirche. Crkva, koja se gradila između 1856. i 1879. godine, je prema riječima Carla Schorskea, "odražavala nerazdvojivo jedinstvo prijestolja i oltara" u Habsburškoj Monarhiji.¹⁶

Grupa sposobnih arhitekata iz Beča je stilove iz ulice Ringstrasse primijenila u Sarajevu. Grad koji leži stisnut u dolini koja se proteže od istoka ka zapadu nije imao srednjovjekovnih utvrđenja i stoga se nije mogao opasati kopijom ulice Ringstrasse, ali su trendovi iz Beča iskopirani na skromnijoj razini u stotinama građevina koje su podignute tokom carske vladavine.

Josip Vancaš (1859.-1932.) je bio najutjecajniji među arhitektima koji su kopirali bečke stilove u Sarajevu (Slika 1).¹⁷ Epitom profesionalca vjernog caru,

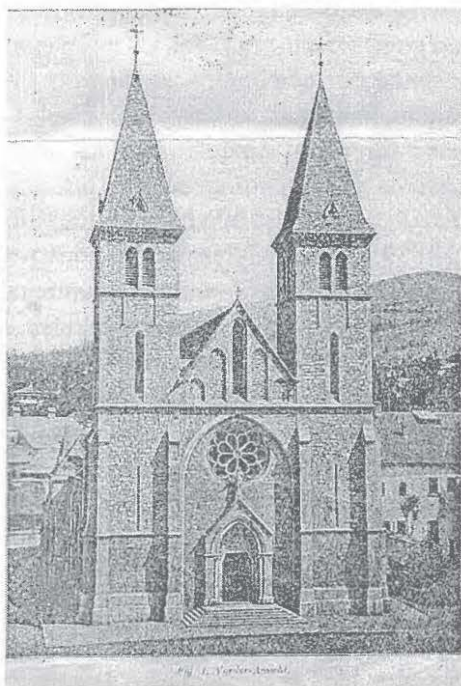

Slika 1. Josip Vancaš, arhitekt. Izvor: Zbirka Josipa Vancaša, Istorijski muzej Sarajevo.

¹⁵ Carl E. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture* (Kraj stoljeća u Beču: politika i kultura) (New York, 1980.). Schorskeov rad je ustanovio uzajamnu povezanost sveobuhvatnih kulturnih promjena u Beču na prelazu stoljeća i poslužio je kao inspiracija za ovaj članak. Argumentirana diskusija kulturnog i intelektualnog porijekla ulice Ringstrasse se nalazi u prvom poglavlju, "The Ringstrasse, Its Critics, and the Birth of Urban Modernism," str. 24-115.

¹⁶ Ibid, str. 30.

¹⁷ Za Vancaševu karijeru arhitekta vidi Jela Božić, "Arhitekt Josip pl. Vancaš", u djelu koje je uredio Džemal Čelić, *Graditelji Sarajeva* (Sarajevo, 1988.), str. 379-90, i Boris Spasojević, *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*, drugo izdanje (Sarajevo, 1999), str. 20.

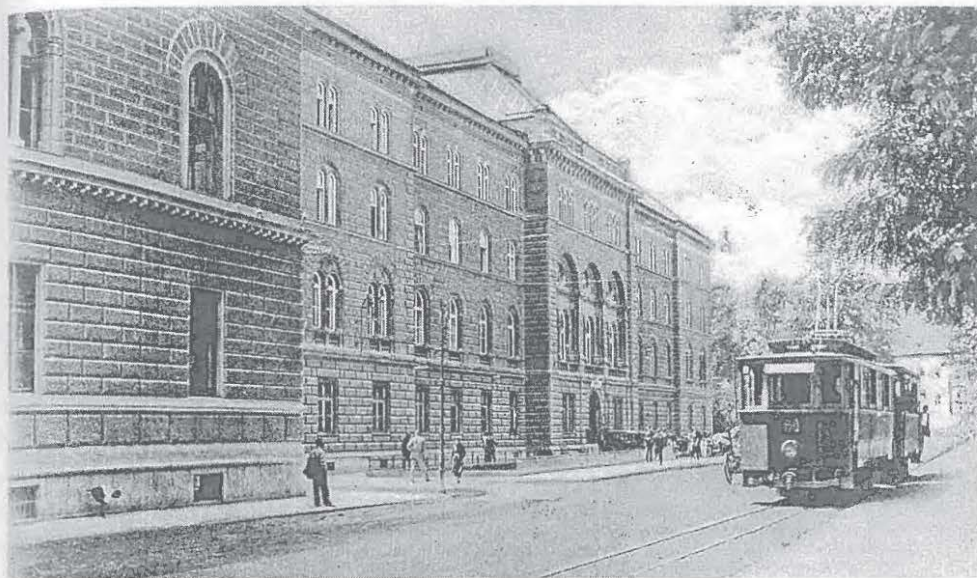
Slika 2. **Katolička katedrala.** Izvor: "Die Kathedrale in Sarajevo" Bautechniker 14, br. 51 (decembar 1894), str. 1.

Vancaš je srednju školu završio u Zagrebu i otišao u Beč 1876. godine da bi se školovao za arhitektu. Pred kraj studija, Vancaša je Kalaju preporučio njegov mentor, profesor Friedrich Schmidt, specijalist za srednjevjekovnu arhitekturu. Kalaj je Vancaša smjesta pozvao u Sarajevo da dizajnira novu katoličku katedralu. Vancaš je u Sarajevo stigao 1884. godine kao perspektivni mladi inovator koji je imao potencijal da obnovi i izmijeni čitav grad. U Sarajevu je ostao 37 godina. Postao je najvažniji arhitekta u gradu, zastupnik u prvom bosanskom Saboru 1910. godine i ključni član gradskog vijeća.¹⁸ Tokom svoje karijere, Vancaš je bio vjerni obožavalac bečkih arhitektonskih trendova što je odražavao u svojim sarajevskim projektima. Vancaš ipak nije bio tek slavenski imitator; on je kreativno prilagodavao bečke modele bosanskim uvjetima. Kalaj je u svojoj kampanji promocije pobožnosti kao al-

ternative sekularnom političkom nacionalizmu težio da valorizira sve bosanske vjerske zajednice, ne samo katoličku crkvu. Za to je bilo potrebno izgraditi nove građevine za vjernike muslimane, srpske pravoslavce i jevreje, ne samo za katolike, tako da je historijsko jedinstvo prijestolja i oltara skovano u Beču moralo biti izraženo na različit način u različitim građevinama. Vancaš je služio i Bogu i ovozemaljskom bogatstvu, ali odvojeno.

Nova katedrala u Sarajevu je uzdignuta kao centralni objekat na trgu zapadno od starog osmanskog gradskog jezgra (Slika 2). Vancaš se u izgradnji katedrale oslanjao na izgled bečke Votivkirche usvajajući neogotsku formu, ali je zbog ograničenih sredstava i prostora uključio brojne neoromanske karakteristike. Kao rezultat toga, katedrala više podsjeća na katoličke crkve u malim mjestima nego na velike katedrale europskih prijestolnica. U roku od nekoliko godina nakon završetka izgradnje i otvaranja katedrale 1889. godine, trg na kome se nalazi je sa tri strane opasan drugim hi-

¹⁸ Kreševljaković, *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave*, str. 121, bilješka 157.

Slika 3. Zgrada Zemaljske vlade. Izvor: Zbirka razglednica, Arhiv grada Sarajeva.

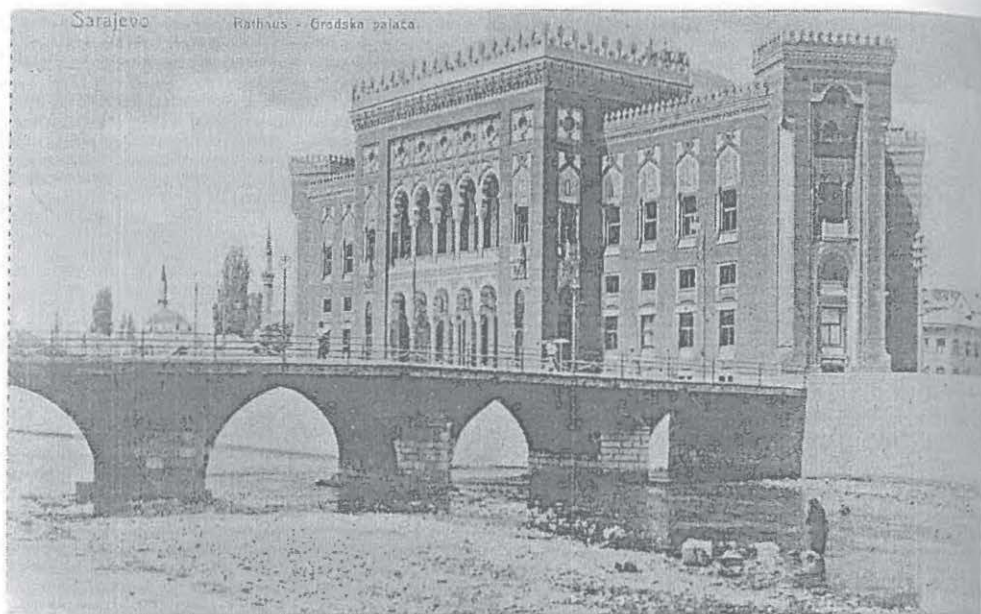
storicističkim romantičarskim objektima, a ulica koja se od trga proteže prema jugu je na sličan način ukrašena fasadama iz različitih arhitektonskih perioda. Trg na kojem se nalazi katedrala i ulica koja se južno proteže od trga ostaju i na početku XXI stoljeća najsimetričniji i arhitektonsko najusklađeniji kvart u gradu.

Slijedeći Vančašev projekat je bio rješenje za zgradu Zemaljske vlade koja je danas poznata pod nazivom zgrada Predsjedništva (Slika 3).¹⁹ Masivna četverougao- na građevina na tri sprata sa debelim zidovima i visokim stropovima je dobila skromnu ali strogo proporcionalnu neorenesansnu fasadu.²⁰ Vančaš je u izgradnji sarajevskih objekata od "zemaljskog značaja"²¹ takođe uveo trend korištenja karakteristika italijanske renesanse, koja je bila poznata po svojim sekularnim vrijednostima i urbanim političkim centrima. Novo sjedište vlade je smješteno na zapadnom kraju urbanog gradskog jezgra, s druge strane rijeke i općenito što je dalje moguće od

¹⁹ Ilustracije i arhitektonske bilješke o stotinama sarajevskih objekata se mogu naći u djelu Ibrahima Krzovića, *Arhitektura Bosne i Hercegovine, 1878-1918* (Sarajevo, 1987.).

²⁰ Tri decenije kasnije je dodat još jedan sprat, čime je zgrada dobila današnji kockasti izgled.

²¹ Jela Božić, "Izgradnja i arhitektura Zemaljskog muzeja u Sarajevu" u djelu koje je uredio Almaz Dautbegović, *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988* (Sarajevo, 1988.), str. 419.

Slika 4. Vijećnica. Izvor: Zbirka razglednica, Arhiv grada Sarajeva.

starog osmanskog sjedišta vlade u Konaku, koji se nalazio u blizini careve džamije u starom gradskom jezgru. Lokacija, masivnost i arhitektura zgrade Zemaljske vlade su za cilj imali da proglase važnost novih vlasti koje su težile reprodukciji evropskih modela i udaljavanju od osmanske prošlosti.

U narednim projektima, Vancaš je iskazao izuzetnu svestranost i rastuće razumijevanje za različite vjerske i kulturne tradicije kojima je grad obilovao. U njegovom najplodonosnijem periodu u toku Kalajeve vladavine, on je krajem 80-tih godina XIX stoljeća dizajnirao tri objekta koja su uključivala arhitektonske karakteristike islamskog istoka: objekat (uništen prije Drugog svjetskog rata) za Muslimansku kiraethanu (čitaonicu), hotel Central, i tursko kupatilo nazvano po osnivaču grada Sarajeva Isa-begu Ishakoviću. Svaki ovaj objekat je imao dekorativne motive koji se često nazivaju pseudo-maurskim, ali bi se bolje mogli opisati kao neorijentalni jer predstavljaju varijantu romantičnog historicizma koji svoju inspiraciju vuče iz islamskih arhitektonskih motiva prije nego iz evropskih historijskih perioda. Kao i srodni stilovi u evropskoj lepezi romantičnog historicizma, neorijentalizam je sintetizirao i pojednostavljivao arhitekturu na koju se oslanjao, što je bosanskog histo-

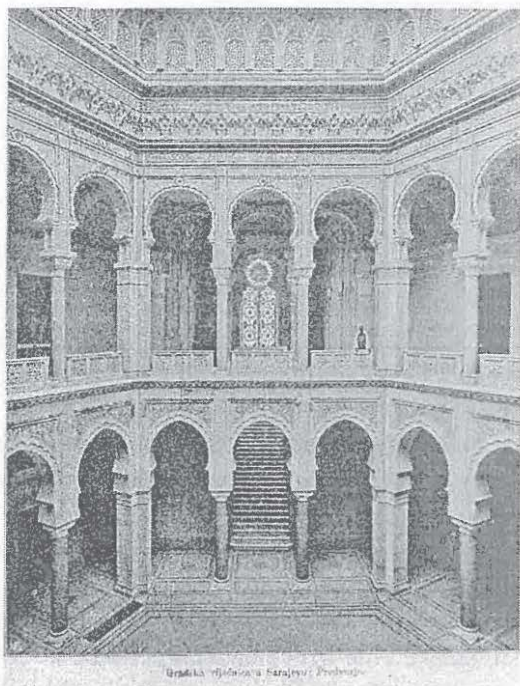
²² Nedžad Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila* (Sarajevo, 1998), str. 14 i 32.

ričara arhitekture Nedžada Kurtu navelo da kaže kako takva arhitektura predstavlja "generalizirani izraz orijentalne graditeljske baštine" koji se ne oslanja na jedinstveni izvor.²²

Neoorijentalizam je bio omiljen kod Kalaja i njemu podređenih službenika, koji su vjerovali da taj stil njeguje osjećaj lokalnog identiteta svojim evociranjem neuhvatljivog, egzotičnog duha muslimanske populacije. Jedan drugi bečki arhitekta, Karl Wittek, je pod budnim okom Kalajevih službenika dizajnirao najupečatljiviju neoorijentalnu građevinu u Sarajevu – Vijećnicu (Slika 4). Locirana na sjevernoj obali Miljacke u blizini prvih islamskih građevina iz XV stoljeća, Vijećnica predstavlja čudo dizajna i građevinarstva. Vitraži na prozorima, velika staklena kupola kroz koju se prelamala vanjska svjetlost i svečano šestougaono predvorje su potsjećali na Alhambru koju su maurski vladari Grenade izgradili u XV stoljeću (Slika 5).²³

Romantični historizizam je utjecao na izgled mnogih građevina koje su u Sarajevu služile vjerskim zajednicama i njihovim kulturnim društvima. Neoorijentalni stil je korišten kod dizajna islamskih vjerskih i kulturnih objekata, naročito kod izgradnje škola islamske teologije i šerijatskog zakona. Škole i bogoslovije za katolike i srpske pravoslavce su građene u neoromanskom stilu, a jevreji Ashkenazi i protestanti evangelisti su vjerske objekte takođe gradili u stilu historizizma.

Umjetnički pravac secesije je utjecao na arhitekturu u Beču 90-tih godina XIX stoljeća, i bečki arhitekti koji su gradili u Sarajevu su ubrzo počeli imitirati stil secesije. Organi vlasti su, međutim, arhitekturu secesije smatrali neprimjerenom za tradicionalizam i svečani izgled koji su očekivali od vladinih zgrada. Arhitektura sece-

Slika 5. Unutrašnjost Vijećnice. Izvor: "Gradska vijećnica u Sarajevu: Predvorje", Nada (Sarajevo), broj 23 (1. decembar 1897), str. 453.

²³ Ova građevina, koja je 50-tih godina XX stoljeća pretvorena u Nacionalnu i univerzitetsku biblioteku, je u avgustu 1992. godine zapaljena hicima sa srpskih položaja oko grada. U požaru je stradala gotovo čitava zbirka i zapaljivi dijelovi unutarnje konstrukcije.

sije je stoga cvjetala uglavnom kod dizajna porodičnih kuća. Josip Vancaš, taj prilagodljivi pionir arhitektonskog stila, je prvi počeo uvoditi stil secesije u arhitekturu grada Sarajeva.²⁴ Do kraja XIX stoljeća stil secesije je postao veoma popularan, ali je tradicija historicizma i dalje bila prisutna kod gradnje novih zdanja, naročito objekata za upotrebu vlade, čak i nakon što je trend secesije postao dominantan.

Primat glavnog grada

Kao što su to činili drugdje, austrougarski zvaničnici su se u provođenju vlasti u Bosni i Hercegovini oslanjali na pomoć lokalne elite. Prominentne ličnosti svih vjeroispovjesti su postavljane na pozicije od lokalnog značaja ako su bile politički lojalne i uživale povjerenje lokalnog stanovništva. Zajednički ministar financija između 1880. i 1882. godine i neposredni Kalajev prethodnik, József Szlávy von Okány je pisao da traga za "ličnostima koje mogu utjecati na pripadnike svoje vjere zahvaljujući svom integritetu, obrazovanju, primjernom ponašanju i društvenom statusu".²⁵

U prve dvije decenije austrougarske vladavine, vlasti su našle većinu takvih ličnosti u Sarajevu. Njihovi najpredaniji saveznici su bili pripadnici lojalističke muslimanske elite iz osmanskog perioda, ali je režim našao još mnogo zainteresiranih i sposobnih saveznika u svim sarajevskim vjerskim zajednicama. Rastući ekonomski prosperitet je doveo mnogo srpskih pravoslavnih trgovaca i poduzetnika na vodeće pozicije u gradu. Iako su mnogi od njih priželjkivali veću ulogu Srbije u bosanskim poslovima, mnogi su takođe našli mnogo razloga da budu saveznici novog režima. Sarajevski katolici i jevreji su takođe pokazali interes za pozicije u novoj provincijskoj i lokalnoj vlasti.

Zvaničnici su ohrabrivali lojalne muslimane i pravoslavce iz Sarajeva da pokrenu provladine novine, i pružali su velikodušne subvencije za njihovo štampanje. Ova politika je bila znatno uspješnija kod muslimana nego kod Srba. Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak je 1891. godine lansirao list *Bošnjak* koji je bio posvećen promoviranju Kalajeve multikonfesionalne ideje bošnjaštva. List je postepeno napustio promociju bošnjaštva jer taj koncept nije uspio zadobiti popularnu podršku, ali je nastavio izlaziti kao glasilo provladinih muslimana do 1902. godine. Vladin pristasa Risto Besarović (1857.-1908.) je dobio odobrenje da na ćirilici izdaje provladin srpski list *Prosvjetu*, ali je za urednika postavljen Srbin iz Vojvodine kada je Be-

²⁴ Spasojević, *Arhitektura stambenih palata*, str. 22.

²⁵ Haus, Hof und Staatsarchiv, Politisches Archiv. XL, 210. Pismo Szlávy Dahlen, Beč, 24. avgust 1880.

sarović odbio dalji angažman u listu. I *Prosvjeta* i *Napredak* su štampani niz godina kao prorežimske srpsko-pravoslavne i hrvatske novine, koje ipak nisu uspjele postići vladin cilj kreiranja "jedne lojalne, konzervativne struje među Srbima".²⁶ Kalaj je odustao od inicijative za pokretanje još jednog prorežimskog lista 1897. godine, nakon što su Besarović i Petar Petrović Petrakija (1833.-1906.) pod pritiskom srpskih nacionalista odbili da u tome učestvuju.²⁷

Gradska vlada

Nekoliko dana nakon što su habsburške trupe zauzele Sarajevo 19. avgusta 1878. godine, zapovjednik okupacionih snaga general Josef Freiherr von Filipović (1819.-1889.) je proglasio statut kojim je stvoreno Vijeće grada Sarajeva. Statut je nosio oznaku "privremeni" ali se njegovi osnovni principi nisu mnogo mijenjali u naredne četiri decenije habsburške vladavine. U skladu sa presedanom iz vremena osmanske uprave, članovi Vijeća grada Sarajeva su birani u skladu sa njihovom vjerskom pripadnošću. Novo vijeće se trebalo sastojati od šest pravoslavaca ("Nichturnirte Christen"), pet muslimana ("Mohamedaner"), četiri jevreja ("Israeliten") i tri katolika ("Katholiken").²⁸

Mustaj-beg Fadilpašić, potomak bogate zemljoposjedničke obitelji Šerifović, je nakon proglašenja statuta imenovan za prvog gradonačelnika. Iako to zakon nije naložio, u praksi su svih pet sarajevskih gradonačelnika iz vremena habsburške vladavine, kao i načelnici većine bosanskih općina, bili muslimani. Fadilpašićev nasljednik Mehmed-beg Kapetanović, još jedan Sarajlija koji je svojevremeno bio u službi Osmanlija, je na funkciji gradonačelnika ostao do 1899. godine kada se ozbiljno razbolio.

Stalni statut Gradskog vijeća je proglašen 1884. godine. Nacrt statuta kojim se Vijeće proširuje na 27 članova koji se biraju prema vjerskom ključu je izrađen prema uputama novoimenovanog zajedničkog ministra finansija Benjamina Kalaja. Sastav stalnog Vijeća je bio slijedeći: 12 muslimana, šest pravoslavaca, tri katolika i tri jevreja. Trećinu članova je imenovala vlada, i oni su, kako se moglo i očekivati, bi-

²⁶ Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, str. 189.

²⁷ *Ibid.*, str. 385-87.

²⁸ "Provisorisches Statut für die Errichtung einer Gemeindevertretung in der Stadt Sarajevo von 22 August 1878," (Privremeni statut za uspostavljanje općinskog zastupstva u gradu Sarajevu od 22. avgusta 1878.) *Sammlung der Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen von Bosnien und der Hercegovina* (Sarajevo: 1880.), I, str. 585-86.

rani iz redova uglednih, poznatih i bogatih Sarajlija. Dvije trećine članova su birane putem izbora, ali je biračko tijelo bilo tako usko definirano da je kontrola vlade nad Vijećem bila osigurana. Muškarci stariji od 24 godine koji su bili građani Sarajeva su mogli glasati samo ako su platili određene poreze. S druge strane, svi austrougarski državni službenici su imali pravo glasa bez obzira na plaćanje poreza. Dio biračkog tijela koji je otpadao na državne službenike je bio dovoljan da osigura ispadanje neželjenih kandidata, i režimski birokrati su nekoliko puta glasali u punom sastavu da bi osigurali izbor željenih kandidata.

U prvih nekoliko godina postojanja, Vijeće je dobilo nekoliko neprijatnih zadataka koji su bili neophodni za uspostavljanje carske kontrole nad gradom. Privremeni statut iz 1878. godine je Vijeću nalagao da se brine za smještaj i ishranu carskih trupa, za pružanje pomoći kod prikupljanja poreza, za objavljivanje zakona, te za uobičajenu lepezu javnih usluga poput kanalizacije, požarne zaštite i zdravstvene zaštite. U prvom mjesecu svog postojanja, Vijeće je obezbjedilo kola za prevoz ranjenih vojnika u bolnice i namirnica do odredišta. Članovi Vijeća su obezbjedili žitarice, slamu i 150 grla stoke dnevno za potrebe novopristiglih okupacijskih snaga. Muslimanski članovi Vijeća su vojne zalihe smjestili u rekvirirane džamije i naredili vlasnicima privatnih kuća da pruže smještaj carskim oficirima.

Uloga Vijeća kao snabdjevača carske vojske je kratko trajala. Mnoge aktivnosti Vijeća su otpočete kada je carska vojska u seoskim dijelovima Bosne i Hercegovine vodila kampanju gušenja pobune protiv habsburške vlasti. Nakon pobjede habsburških trupa u oktobru 1878. godine, neke vojne jedinice su povučene iz provincije. Vojska je za preostale trupe izgradila kasarne, a potrepštine je nabavljala na lokalnom tržištu ili ih je uvozila iz drugih dijelova Monarhije. Do kraja 1879. godine, većina rekviriranih džamija je vraćena islamskoj zajednici, u većini slučajeva bez trajnih oštećenja.²⁹

Nakon što je zadovoljilo najhitnije potrebe okupatora, Vijeće je postalo produžena ruka vlade u procesu izgradnje lokalnih institucija i stvaranja urbane infrastrukture zasnovane na evropskim modelima. Pošasti vatre i poplave su često harale gradom u prvim godinama okupacije, podsjećajući kako novi režim tako i Sarajlije, na promjene koje su bile hitne i neophodne. U avgustu 1879. godine, požar koji je izbio u latinskoj četvrti na sjevernoj strani Miljacke je uništio više stambenih blokova. U martu 1880. godine, gradski povjerenik Kosta Hörmann je Vijeću predložio sveobuhvatan plan zamjene i popravke izgorjelih zgrada, te izgradnje podzida da bi se Miljacka usmjerila i da bi se zaštitila najugroženija područja. Vijeće je spremno odobrilo projekat podziđivanja rijeke u centralnom dijelu grada a izgradnja podzida je okončana 1896. godine.

²⁹ Kruševac, *Društvene promene kod bosanskih Jevreja*, str. 60-61.

Vjerske zajednice

Kada su carske trupe ušle u provinciju 1878. godine, nadređeni rimokatoličke, pravoslavne i islamske vjerske zajednice su obitavali van granica Bosne i Hercegovine. Prije Kalajevog imenovanja 1882. godine, njegovi prethodnici su osigurali kontrolu imenovanja i budžeta u katoličkoj i srpsko-pravoslavnoj vjerskoj zajednici. Carski zvaničnici su se nadali da će sposobni, energični vjerski lideri služiti kao odbrana u borbi protiv srpskog i hrvatskog nacionalizma, jer je sekularni nacionalizam predstavljao podjednaku prijatnu primatu vjerskih vođa i političkim ciljevima Monarhije. U pokušaju da poboljšaju status i autoritet ovih novoimenovanih vjerskih vođa, habsburške vlasti su obnovile veći dio centra Sarajeva izgradnjom novih vjerskih objekata.

U skladu sa konkordatom zaključenim između Vatikana i Dvojne Monarhije na dan 8. juna 1881. godine, u Sarajevu je osnovana nadbiskupija koja je imala jurisdikciju nad svim biskupijama u Bosni i Hercegovini.³⁰ Novouspostavljena pozicija nadbiskupa je zahtijevala dodatne objekte, uključujući i katedralu, rezidenciju nadbiskupa i samostan, koji su trebali biti izgrađeni u Sarajevu. Kao što je već ranije navedeno, za izgradnju katedrale je angažovan Josip Vancaš koji je brzo zadobio povjerenje ostalih habsburških zvaničnika i crkvenih vlasti, pa su mu povjereni i drugi projekti. On je dizajnirao nadbiskupovu rezidenciju i nekoliko objekata u kojima je smještena bogoslovija, kao i školu koja je locirana na sjevernoj periferiji trga na kome je izgrađena katedrala. Nakon završetka ovih projekata, Sarajevo je u srcu starog dijela grada dobilo centar katoličkog vjerskog i obrazovnog života.

Kontrola Monarhije nad srpsko-pravoslavnom hijerarhijom je osigurana konvencijom od 28. marta 1880. godine koja je zaključena sa patrijarhom iz Konstantinopolja. Sporazumom je predviđeno da tri postojeća mitropolita, iz Tuzle, Mostara i Sarajeva, ostanu na svojim funkcijama, ali je caru dato pravo da ih smijeni i po vlastitom nahođenju imenuje njihove nasljednike. On je to pravo po prvi put iskoristio 1891. godine, kada je za sarajevskog mitropolita postavio Savu Kosanovića za kojeg se (pogrešno) vjerovalo da je odan režimu.

Kada su carske trupe zauzele grad, Sarajevo je imalo dvije srpske pravoslavne crkve: malu crkvu u starom, osmanskom dijelu grada izgrađenu u XVI stoljeću i veliku novu crkvu nekoliko stotina metara zapadno od stare crkve, izgrađenu 1863. godine zahvaljujući osmanskoj toleranciji. Kalajev režim je pored nove crkve izgradio dodatne pravoslavne vjerske i obrazovne objekte. Rezidencija sarajevskog mitropo-

³⁰ Berislav Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine* (Beograd, 1935.), str. 201-2.

lita je izgrađena iza nove crkve, a osnovna škola za dječake i djevojčice je izgrađena u neposrednom susjedstvu. Locirana tek par stotina metara zapadno od novoizgrađene katoličke katedrale, ova škola i crkva su obrazovale drugi trg u centralnom dijelu grada koji je bio centar vjerskog djelovanja.

Zadatak restrukturiranja islamske vjerske hijerarhije se pokazao kompleksnijim nego u slučaju srpsko-pravoslavne i katoličke vjerske organizacije. Sekularni i vjerski autoritet se preklapao u islamskoj pravnoj teoriji i osmanskoj praksi. Pored reguliranja vjerske hijerarhije, habsburški zvaničnici su se morali baviti vakufima, šerijatskim sudovima i obrazovnim sistemom koji je bio strukturiran potpuno drugačije nego kod drugih vjerskih zajednica.³¹

Kada je Kalaj došao na vlast, vlasti su dale podršku grupi sarajevskih muslimana koji su tražili vodeću ulogu u islamskim poslovima u provinciji. Nekoliko sedmica nakon dolaska habsburških trupa 1878. godine, sarajevski muslimani su vlastima uputili peticiju sa zahtjevom da se na čelo islamske hijerarhije u provinciji imenuje Bosanac. Kako ova peticija nije uspjela, sarajevski muslimani su ponovili svoj zahtjev u drugoj peticiji u novembru 1881. godine. Odmah nakon dolaska na vlast, Kalaj je pozitivno odgovorio na peticiju i caru uputio zahtjev za uspostavljanje reisul-uleme kao vrhovnog poglavara islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini. Car se s tim zahtjevom suglasio, što je dovelo do imenovanja Mustafe Hilmi-ef. Omerovića, muftije bosanskog iz vremena osmanske vladavine i priznatog lidera sarajevskih muslimana, za prvog reisa u Bosni i Hercegovini.

Nakon četiri stoljeća osmanske vladavine, veliki dijelovi Sarajeva i mnogo ruralnog zemljišta je palo pod vakufsku upravu. Upravnici su po pravilu bili potomci porodica donatora (vakifa) koji su često koristili svoju poziciju da produže porodičnu kontrolu imovine uporedo sa podržavanjem dobrotvornih ciljeva. Kalaj je 1883. godine naložio uspostavljanje privremene vakufske komisije čiji je zadatak bio inventura i nadzor nad vakufskim upravnim sistemom. Gradonačelnik Sarajeva Mustaj-beg Fadilpašić je imenovan predsjednikom komisije a mnogi članovi su bili ugledni lideri u zajednici sarajevskih muslimana. Ovaj privremeni aranžman je 1894. godine zamijenjen stalnom komisijom koja se sastojala od 21 člana, uključujući po dva predstavnika iz svih šest administrativnih okruga u Bosni i Hercegovini. Prošireni sastav je oslabio, ali nije ugrozio vodeću ulogu sarajevskih muslimana u reguliranju rada vakufa širom provincije.

³¹ Za izmjene u sistemu vakufa, šerijatskih sudova i vjerske hijerarhije vidi Robert Donia, *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878-1914* (Islam pod dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine) (New York, 1981.), str. 20-24.

Ovim novim organizacijama su trebala sjedišta, a Sarajevo je već obilovalo mjestima koja su pripadala islamskoj zajednici. Objekti izgrađeni za islamsku zajednicu u Sarajevu *fin-de-siècle* (krajem stoljeća) nisu bili koncentrirani oko jednog trga, već su općenito bili locirani u istočnom dijelu grada, centru političkog i društvenog života u osmanskome periodu. Podrškom izgradnji i upotrebi ovih građevina, čelni ljudi režima su pokušavali modernizirati muslimansku zajednicu u Bosni i Hercegovini i okrenuti je ka zapadu, nasuprot podršci koji su pružali konzervativnim vjerskim vođama među katolicima i srpskim pravoslavicima.

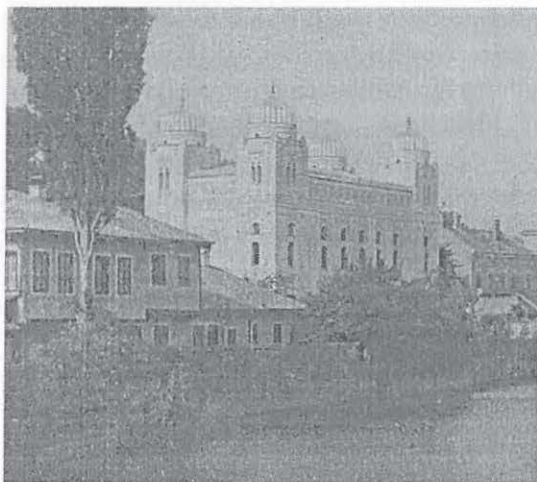
Josip Vancaš je dizajnirao neoorijentalnu građevinu za muslimansku čitaonicu – kiraethanu u Sarajevu, udruženje koje je osnovano pod patronatom vlade. Vlasti su se nadale da će zgrada i društvo ne samo ohrabriti progresivne, moderne poglede među sarajevskim muslimanima, već i njegovati jedinstvo svih grupa u duhu bošnjaštva. Prilikom svečanog otvaranja zgrade 1888. godine, jedan carski zvaničnik je izrazio nadu da će društvo “odlučno uticati unapređujuće i prosvjeđujuće na tako poželjan harmoničan uzajamni utjecaj gradskih stanovnika svih konfesija”.³²

Odlučni da zadrže lojalnost sarajevske elite, vlasti su općenito izbjegavale rušenje džamija, crkava i drugih lokalnih vjerskih institucija koje su bile od značaja za vjerske vođe. Vjerski spomenici iz osmanskog perioda u Sarajevu su uglavnom sačuvani, za razliku od mnogih drugih gradova koji su iz osmanskih ruku prešli u ruke Habsburške Monarhije ili država nasljednica na Balkanu. Samo je u slučaju uređenja gradskih parkova došlo do zabrinutosti muslimanskih vođa koji su se protivili uklañanju muslimanskih nadgrobnih spomenika koji su se nalazili na više otvorenih površina u starom gradu.³³ Nakon njihovog protesta, zvaničnici su pristali da se nišani ograde i održavaju privatnim sredstvima. Vremenom načeti nišani su do danas ostali obilježje mnogih sarajevskih parkova.

Tokom habsburške vladavine, broj Aškenazi jevreja i kršćana evangelista je rastao i ove su grupe prerasle u nove vjerske zajednice u Sarajevu. Bogomolje za obje ove zajednice su izgrađene na južnoj strani rijeke Miljacke prema arhitektonskom rješenju Karla Parika, bečkog arhitekta češkog porijekla. Parik je prvo izgradio evangelističku protestantsku crkvu u neobaroknom stilu sa jarko žutom fasadom. Kada je završena 1899. godine, bila je to najveća kršćanska crkva u gradu iako je prema popisu iz 1910. godine u gradu živjelo samo 547 evangelista, od kojih je većina doselila u grad da bi radili u administraciji ili da bi iskoristili brojne trgovačke mogućnosti. Parik je dizajnirao i novu jevrejsku sinagogu, čime je 1.400 Aškenazi jevreja u gra-

³² Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, str. 161, citira Arhiv Bosne i Hercegovina, Zajedničko Ministarstvo Financija, 3542/1888.

³³ *Ibid.*, str 51.

Slika 6. **Nova sinagoga.** Izvor: Zbirka razglednica, Istarski muzej Sarajevo

du dobilo bogomolju odvojenu od sinagoge sefardskih jevreja. Svečano otvorena 1902. godine, nova sinagoga je odisala utjecajima secesije, ali su njeni primarni motivi odražavali jevrejsku historiju i vjerske simbole u tradiciji romantičnog historicizma (Slika 6).

Uspostavljanje domaćih vjerskih hijerarhija je ojačalo simbiotski odnos habsburških vlasti i sarajevskih vođa iz svih vjerskih zajednica. Kako je broj uvezenih habsburških zvaničnika rastao tokom četiri decenije carske vlasti, rasli su i redovi sarajevske elite, djelimično i zbog rastućeg broja vjerskih službenika različitih vjeroispovijesti.

Privatne zabave i javne priredbe

Nekoliko dana nakon ulaska habsburških trupa u Sarajevo u avgustu 1878. godine, general Filipović je u Konaku, sjedištu vlade iz osmanskog perioda, primio vjerske vođe četiri dominantne skupine u Sarajevu. Fra Grga Martić, franjevac koji je bio na čelu sarajevske katoličke zajednice, je organizirao sastanak i izabrao delegate. Filipović je prvo primio predstavnike jevrejske, srpsko-pravoslavne i islamske zajednice. Arhimandrit Sava Kosanović, najviši pravoslavni sveštenik u gradu, pozdravio je Filipovića u ime grupe.³⁴ Filipović je odgovorio pljuskom optužbi i uvreda prvenstveno na račun muslimana koje je osudio zbog toga što su umjesto zahvalnog dočeka carskim trupama pružili oružani otpor. Muslimane je okrivio za žrtve među habsburškim vojnicima, da bi zatim naglo prekinuo sastanak i napustio prostoriju. Nekoliko minuta kasnije, fra Grgu Martića je primio s toplinom i ljubaznošću.

Ovakav doček je sarajevskim vođama dao do znanja da okupatori očekuju od njih da prihvate i ojačaju legitimitet habsburške vlasti. Tokom četiri decenije habsburške vlasti, od vodećih građana Sarajeva se očekivalo da predvode izaslanstva za-

³⁴ Kreševljaković, *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave*, str. 13-14.

hvale odgovarajućim zvaničnicima i da prisustvuju složenim ceremonijama dočeka visokih dužnosnika Monarhije. Učestalost i opseg ovih događaja su za Bosance bili novost. Pred kraj osmanske vladavine, sarajevske vođe bi se obično okupljale na istočnom prilazu gradu da pozdrave novoimenovanog pašu koji je poslan iz Istanbula. No, praksa redovnih i učestalih izaslanstava zahvale visokorangiranom lokalnom zvaničniku je stigla sa habsburškom vojskom.

Nakon Kalajevog imenovanja za zajedničkog ministra financija, vrhovni carski zvaničnici su uzvratili uslugu pozivajući ugledne Sarajlije na društvena okupljanja u svojim gradskim vilama. Baron Feodor Nikolić, *Ziviladlatus* između 1882. i 1886. godine, je postao poznat po svojim sedmičnim zabavama na kojima bi se okupilo od 100 do 240 gostiju iz redova habsburških zvaničnika i uglednih lokalnih građana.³⁵ Na ovim su se okupljanjima izvodile pozorišne predstave, pjesme i društvene igre. Ovakva okupljanja nisu bila po volji konzervativnijim sarajevskim muslimanima, koji su dolazili, ali kako je primjetio jedan promatrač, držali su se na sigurnoj distanci od sveprisutnog veselja. "Oni bi obično mirno sjedili jedan do drugoga, pa bi ispod oka podrugljivo pogledali kako švapski oficiri i mladi činovnici koketuju sa mladijem ženama i devojkama pojedinih sarajevskih gazda, za kojima se vuku dugački šlepovi, ala franga, i s prezrenjem bi to osuđivali kao zapadni raskoš koji će te kuće i te porodice upropastiti"³⁶

Drugi lokalni uglednici su pak imitirali zapadni način života tako što su organizirali razna društvena okupljanja. Muslimanski gradonačelnik Sarajeva Mustaj-beg Fadilpašić (1830.-1892.) i njegov srpsko-pravoslavni dogradonačelnik Dimitrije Jiftanović (1825.-1890.) su u svojim rezidencijama pravili velike zabave. Mehmed-beg Kapetanović (1839.-1902-) je u čast Kalajevog dolaska u Sarajevo 1882. godine u svom domu organizirao zabavu. Iako Kalaj osobno nije mogao doći zbog bolesti, šef Zemaljske vlade Johann Freiherr von Appel je na "lokalnom jeziku" izrazio svoje zadovoljstvo što vidi tako fino muslimansko društvo u jednom muslimanskom domu.³⁷

Takva organizirana okupljanja su bila tek dio šireg utjecaja i trajnih promjena koje su imigranti iz Monarhije uveli u način korištenja slobodnog vremena Sarajli-

³⁵ *Ziviladlatus* je bio civilni zapovjednik habsburške administracije u Bosni i Hercegovini. Njemu je nadređeni bio *Landeschef*, obično general, koji je odgovarao zajedničkom ministru finansija.

³⁶ Kruševac, "Društvene promene kod bosanskih jevreja" str. 267, citira *Memoare Protopope Nedeljka*, str. 79.

³⁷ Kruševac, "Društvene promene kod bosanskih jevreja" str. 266, citira *Sarajevski list* od 6. septembra 1882.

ja. Običaj društvenog okupljanja u domovima i vjerskim ustanovama iz osmanskog perioda je postepeno zamijenjen sekularnim javnim aktivnostima koje su uključivale večernje izlaske u kafane, pozorište, koncerte, i večernji korzo. Sve ove institucije su u početku služile isključivo za zabavu carskim zvaničnicima, oficirima i drugim imigrantima iz Monarhije, ali su tokom godina počele privlačiti mjesno stanovništvo. Korzo je počinjao svake večeri u sumrak i protezao se od istoka ka zapadu starog gradskog jezgra, uz mala neformalna okupljanja na trgu ispred katoličke katedrale i nove srpske pravoslavne crkve. Pozorišne predstave su redovno održavane u nekoliko objekata određenih za tu svrhu. Vokalni koncerti su postali veoma popularni, naročito zbog toga što je režim podržavao horove čiji su članovi pripadali istoj vjerskoj zajednici.

Paralelno sa okretanjem Beču u arhitekturi, festivali i praznici su počeli odražavati praksu carske prijestolnice i drugih gradova u Monarhiji. Oni su pažljivo organizirani da bi nadopunili mnoštvo vjerskih praznika koji su stoljećima bili dio bosanskog života. Javne proslave su se organizirale na godišnjice važnih događaja u životu cara Franje Josifa. (Pošto je Franjo Josif postao car 1848. godine i to ostao do svoje smrti 1916. godine, on je bio jedini habsburški vladar koga su Sarajlije upoznale.) U skladu sa praksom u Monarhiji, habsburške vlasti u Sarajevu su sponzorirale proslave carevog rođendana, godišnjice krunidbe, imendana, te godišnjice braka. General Filipović je shvatao važnost ovih godišnjica. Sredinom avgusta 1878. godine, u predgrađu Sarajeva, on je planirao da zauzme grad na vrijeme da bi ga ponudio caru na dar za njegov 48. rođendan 17. avgusta. Taktički manevri su prisilili generala da za 24 sata odloži napad, lišavajući ga slave koja bi uslijedila nakon takvog rođendanskog poklona njegovoj carskoj visosti.

Deseta, dvadesetpeti i pedeseta godišnjica velikih događaja su obilježene specijalnim proslavama sa punim javnim učešćem. Prva takva prilika se ukazala 24. aprila 1879. godine, na dan srebrnog pira Franje Josifa i carice Elizabete. Gradsko vijeće pod voditeljskom palicom carskih vlasti je uložilo mnogo napora u planiranje svih detalja za proslavu. Vijeće je naložilo da svečanosti počnu uveče 23. aprila osvjetljavanjem uz pomoć svijeća crkava, džamija, jevrejske sinagoge, prodavnica, javnih zgrada, zidova i gradske kapije.³⁸ Te večeri se od svake privatne kuće zahtijevalo da upali barem dvije svijeće na prozorima. Grupa od 500 pjevača je kolima trebala biti prebačena do mjesta polaska gdje bi bili podijeljeni u dvije kolone, od kojih se po jedna trebala kretati na svakoj strani Miljacke. Njihova muzička parada je išla do vojnog logora u blizini Konaka, gdje su se dvije kolone spojile. Još 20 do 30 Sarajlija na konjima su slijedili istu rutu.

³⁸ Arhiv grada Sarajeva (u daljem tekstu AGS), Sarajevsko gradsko vijeće (u daljem tekstu SGV), 3. aprila 1879.

Slijedećeg jutra, od vodećih građana Sarajeva se očekivalo da prisustvuju nizu vjerskih službi i prijema. Rano ujutru 24. aprila su bile planirane logorske vatre na svim istaknutim uzvišenjima oko grada na koje je trebalo potrošiti po pet kubnih metara drva. Vatre su upaljene nakon ispaljenih topovskih hitaca iz tvrđave na istočnom prilazu gradu. Svim vjerskim hramovima je naloženo da održe službu između 7 i 8:30 sati, ili ranije ukoliko je takav običaj. Nakon vjerskih službi, habsburški zvaničnik najvišeg ranga u gradu, baron Jovanović, je primio obaveznu delegaciju lokalnih zvaničnika u Konaku. Uveče 24. aprila, svi učesnici i građani su pozvani da kočijama ili na konjima dođu do kasarne gdje je organizirana rekreacija.

Prilikom planiranja proslave carevog srebrnog pira 1879. godine, Vijeće je izglasalo pomoć žrtvama nedavne poplave. U skladu sa praksom koja se provodila u drugim dijelovima Monarhije, od Sarajevskog gradskog vijeća se očekivalo da dodijeli humanitarnu pomoć siromašnima prilikom obilježavanja praznika u čast cara. Ova praksa je dobila finansijsku podršku i 1888. godine, prilikom obilježavanja 40. godišnjice careve krunidbe, kada je član vijeća Risto Besarović predložio da se umjesto posebnog poreza ili stalnog odbora za prikupljanje dobrovoljnih priloga ustanovi gradska lutrija čiji bi prihod bio namijenjen siromašnima. On je rekao kako je prijatno iznenađen činjenicom da su građani "bez razlike vjere, stališa i imetka izkazivali svoju građansku dužnost prema širotinji i ... patriotski osjećaj za uzvišenog vladara," na 40. godišnjicu njegove krunidbe.³⁹ Besarovićev prijedlog je jednoglasno usvojen a za cilj je imao da izrazi zahvalnost Vijeća caru i brigu za siromašne u gradu.

Sredstva političke kontrole

Austrougarski zvaničnici su svim lokalnim inicijativama pristupali sa kombinacijom intenzivne kontrole, opreznog obuzdavanja i selektivnog kooptiranja. Oni su sponzorirali ili tolerirali one inicijative koje bi mogle rezultirati promoviranjem interesa i ciljeva Monarhije, ali su bili akutno svjesni mogućnosti da bi lokalne inicijative mogle zadobiti pristalice širom provincije i dovesti u pitanje habsburški autoritet. Kao i u slučaju vjerskih hijerarhija, Kalaj je bio odlučan u nakani da spriječi promociju sekularnih društava i udruženja kao isturenih odjeljenja političke agitacije koja je dolazila iz inostranstva.

³⁹ AGS, SGV, 17. decembar 1888.

Habsburška uprava je usvojila sistem koncesija zasnovan na austrijskoj praksi iz ere neopolutizma za vrijeme ministra Alexandra Bacha (1852.-1859.).⁴⁰ Vlasti su otkrile razne prednosti u velikoj slobodi djelovanja koju su imale kod odbijanja ili mijenjanja zahtjeva za davanje koncesije. Potencijalni osnivači nekog društva su morali vladi na uvid priložiti prijedlog statuta čija bi sadržina obično postala predmetom dugih pregovora između osnivača i vlasti. Statut bi bio odobren ukoliko je uključivao odredbe po kojima se društvo bavi kulturnim, obrazovnim ili zabavnim aktivnostima koje nemaju nikakve veze sa politikom. Statut je nadalje morao imati odredbu po kojoj vlada ima pravo raspustiti društvo ukoliko njegove aktivnosti prevazilaze aktivnosti navedene u statutu. Ovaj sistem je vladinim nadzornicima dao moć dvostruke kontrole; nakon što su zadali sadržaj statuta, mogli su raspustiti udruženje u bilo kom trenutku zbog kršenja odredbi statuta.

Koristeći svoje diskreciono pravo odobravanja statuta i nadgledanja aktivnosti svih društava, habsburški zvaničnici su agresivno tražili načina da ograniče aktivnosti svakog društva na samo jedan grad. Još su osjetljiviji bili po pitanju potencijalnih aktivnosti van granica Bosne i Hercegovine. Udruženja su se mogla zvati samo po historijskim ličnostima čije su karijere bile ograničene isključivo na Bosnu i Hercegovinu.⁴¹ Kalajeva široka mreža špijuna i informanata je efikasno izvještavala o svim prekograničnim posjetama Bosni, kao i o Bosancima koji su putovali u okolne zemlje. Režim je pažljivo nadgledao posjetu Josipa Strossmayera, biskupa iz Đakova, koji je došao povodom posvećenja katoličke katedrale. Strah da bi Strossmayer mogao iskoristiti posjetu u cilju promocije jugoslavenstva ili panslavizma se pokazao neopravdanim jer je on brzo uočio da ga zvanični organi drže pod prismotrom i pažljivo zaobilazio davanje kontroverznih izjava.⁴²

Administrativna ograničenja su se najteže odrazila na nacionalne pokrete u nastajanju. Korištenje naziva za nacionalnost "Srbin" i "Hrvat" je bilo zabranjeno. Neki prijedlozi statuta su vraćeni na doradu uz instrukciju da se u nazivu društva može koristiti samo termin "pravoslavni". Kasnije je režim malo popustio i dozvolio upotrebu termina "srpski" u nazivima udruženja i u govorima, ali samo u kombinaciji sa terminom "pravoslavni".

Sa ovim čvrstim stegama, aktivnosti udruženja za vrijeme Kalajeve vladavine su bila u načelu rekreativna i obrazovna. Alpinisti, lovci, uzgajivači pčela i zagovornici moderne zemljoradnje su se organizirali u društva. Gradski jevreji su 1892. godine osnovali *La Benevolenciju*, društvo za pomoć siromašnima koje je nakon 1899.

⁴⁰ Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, str. 163-4.

⁴¹ Ibid, str. 159.

⁴² Ibid, str. 146.

godine počelo davati stipendije srednjoškolicima i studentima. Srbi su osnovali pjevačko društvo pod nazivom *Sloga* 1889. godine, a Hrvati su 1894. godine osnovali pjevački zbor *Trebević*. Aktivnosti ovih jednonacionalnih društava su bile pod pažljivom prismotrom. *Sloga*, čiji je puni naziv bio "Sarajevsko srpsko-pravoslavno crkveno pjevačko društvo", je 1894. godine predložila postavljanje pozorišne predstave pod nazivom "Nemanja" u čast Stefana Nemanje, osnivača dinastije koja je vladala srednjovjekovnom Srbijom od približno 1160. godine do 1371. Nadležni cenzor je naložio izmjene teksta nakon što je zaključio da on aludira na jedinstvo svih Srba ma gdje da žive.⁴³ *Trebević* je svoj puni naziv, "Nacionalno pjevačko društvo", dobio tek nakon što je vlada odbila prijedlog osnivača da se društvo zove "Hrvatsko pjevačko društvo".

Izazovi neoapsolutizmu

Kalajeva mješavina ograničene demokratije, njegovanja elitizma, strogih kontrola i prizmore se pokazala nedovoljno fleksibilnom za potrebe dinamičnih promjena koje je sam promovirao u Sarajevu i Bosni i Hercegovini. Pred kraj stoljeća, zvanično promoviranim promjenama su se pridruživali drugi pokreti koji su bili nekompatibilni sa Kalajevom anakronom neoapsolutističkom vizijom. Najznačajniji izazovi su dolazili od pokreta secesije u arhitekturi koji je nudio živahnu savremenu alternativu tradiciji historicizma; od rastuće etnonacionalne svijesti naroda; i od srpskog i muslimanskog pokreta za vjersku, obrazovnu i kulturnu autonomiju. Svi ovi pokreti su bili slični događajima iz drugih dijelova Monarhije, ali je u svakom pojedinom slučaju inicijativa za promjene umjesto od carskih zvaničnika i njihovih saradnika došla od neovisnih lokalnih elemenata koji su tražili veću slobodu izražavanja i veći utjecaj unutar habsburškog carskog sistema.

Politika režima je često na nepredvidiv način doprinosila ovakvom razvoju događaja. U svom oslanjanju na sarajevsku muslimansku i srpsku elitu kao na vođe svojih zajednica, habsburške vlasti su nenamjerno stimulirale elite u urbanim regionalnim centrima na mobilizaciju i traženje većeg utjecaja. U Sarajevu su glavni nosioci promjena dolazili iz same elite čijem je stvaranju doprinijela vlada, uključujući slobodne profesionalce i političke poduzetnike koji su tražili načina da prošire aktivnosti svojih grupa. Stalna prizmore i nadzor koje je provodio Kalajev režim su doveli do niza manjih problema sa maltretiranjem i represijom koji su sami po sebi postali žarišta političkog protesta.

⁴³ Ibid, str. 166-7.

Iza mnogih promjena u Sarajevu je stajala rastuća etnonacionalna svijest članova svih vjerskih grupa. Još dosta prije kraja stoljeća većina srpskih pravoslavnih kršćana se osjećala Srbima u širem značenju pripadnika naroda koji živi u više zemalja u regionu. Većina katolika se počela smatrati Hrvatima iako je ovaj proces bio slabiji i napredovao je sporije nego među Srbima. Muslimani su strogo izbjegavali proglašavanje svoje grupe nacijom, ali su i oni stekli osjećaj većeg stepena kohezije i članstva u specifičnoj zajednici. Neki naučnici čija je teza da su nacionalni identiteti prastari i uglavnom neizmjenjeni, događaje s kraja XIX stoljeća vide više kao "nacionalno buđenje" nego kao izgradnju identiteta koji je bio nov za mnoge koji su ga prihvatili. Kakva god bila historijska pozadina ovih promjena, politički život u Sarajevu je bivao pod sve većim utjecajem grupnih identiteta koji su jačali.

Početakom 90-tih godina XIX stoljeća neke Sarajlije su počele obilježavati praznike vezane za vođe ili događaje van Bosne i Hercegovine. Muslimani su slavili sultanov rođendan kao podsjećanje na njegov de jure suverenitet u Bosni i Hercegovini. *Srpsko-pravoslavno pjevačko društvo Sloga* je u Sarajevu 1892. godine planiralo proslaviti Vidovdan.⁴⁴ Vladini cenzori su zabranili govor koji je implicitno pozivao na jedinstvo svih Srba pravdajući poraz na Kosovu srpskom nacionalnom razjedinjenosti. Oni su također zabranili pjevanje guslarske pjesme i zahtijevali izmjene teksta pozivnice koji je glasio: "na ovaj događaj pozivamo svu srpsku braću i sestre i sve prijatelje srpskog naroda". Praznik je ipak proslavljen, uz ova ograničenja i izmjene, i Vidovdan je nakon toga postao glavni praznik sarajevskih Srba. Do kraja stoljeća Sarajlije su mogle učestvovati u nizu praznika od kojih je neke organizirala vlada a druge različite grupe građana.

Srpski pokret za autonomiju

Sarajevski Srbi nisu bili inicijatori pokreta za vjersku i obrazovnu autonomiju; ta čast je pripala mostarskim Srbima. Njihovi su protesti, međutim, ostali na lokalnom nivou sve dok im se 1896. godine nisu pridružili sarajevski Srbi koji su pokret uzdigli na nivo koordiniranog protesta u cijeloj provinciji. Nezadovoljni Srbi su svoju zajedničku akciju organizirali iste godine kada je u Sarajevu podignuta prva secesionistička građevina. Oba ova događaja su bila dio težnje za slobodom izražavanja koja je bila u suprotnosti sa neoapsolutističkim idealom, ali su obje također uključivale usvajanje metoda i trendova iz drugih krajeva Monarhije. Secesionistički ino-

⁴⁴ Vidovdan je dan sv. Vite ali mu ime potiče od Vida, predkršćanskog slavenskog boga sunca i rata. Slavi se na ljetni solsticij u prvom redu da bi se obilježila godišnjica bitke na Kosovu koja se odigrala 28. juna 1389.

vatori su uvozili slobodniji arhitektonski stil iz Beča dok su se vođe srpskog pokreta oslanjale na praksu političke mobilizacije koja je bila u široj upotrebi.

Srpski lideri su imali znatnu organizacionu prednost nad vođama drugih etnoreligijskih zajednica u Bosni i Hercegovini. U posljednje dvije dekade osmanske vladavine, lokalni srpski lideri u većini bosanskih gradova su osnovali srpske crkvenoškolske opštine u cilju promocije obrazovanja i podrške srpskoj pravoslavnoj crkvi. Opštine, čiji su članovi uglavnom bili urbani građani, obično uspješni trgovci i poduzetnici, su stekle članstvo i finansijsku potporu u prvim desetljećima habsburške vladavine. Vlasti su bile pažljive kod regulacije ovih već postojećih tijela, nadajući se da neće otuđiti rukovodstvo opština iako su nacionalne aspiracije njihovih vođa ukazivale na veliku vjerovatnoću eventualnih sukoba sa vlastima.

Jedan je naučni radnik mišljenja da je mostarska srpska crkvenoškolska opština bila "inicijator i organizator otpora politici okupacione uprave".⁴⁵ Vođe mostarske opštine, govoreći u ime "vascela srpsko-pravoslavnog stanovništva Hercegovine" su 1881. godine uputili protest protiv novog režimskog zakona o vojnoj obavezi. Njihova javno izražena osuda je izazvala veliku pobunu seljaka u Hercegovini 1881./82. godine. Nakon toga, Srbi u mostarskoj opštini su periodično osporavali autoritet prorežimski orijentiranog mitropolita Serafima Perovića i na druge načine dodijavali vlastima sa zahtjevima i protestima.

Za razliku od Mostara, sarajevsku crkvenoškolsku opštinu je u ranim godinama okupacije vodio Petar Petrović, član prvog Sarajevskog gradskog vijeća koji je uživao puno povjerenje habsburških zvaničnika.⁴⁶ Kao demonstraciju važnosti neformalnih veza, režim je zbog Petrovića ukinuo formalnu obavezu najavljuvanja sastanaka opštine unaprijed. Ali u posljednjoj deceniji XIX stoljeća, frakcija Gligorija Jeftanovića, bogatog vlasnika hotela Evropa, je osporila Petrovićevo vodstvo. Krajem 1895. godine, Petrović je dao ostavku na mjesto predsjednika opštine gdje ga je naslijedio Jeftanović. Zvaničnici su isprva ovu promjenu promatrali bez reakcije, vjerujući da su vođe sarajevskih Srba Jeftanovićevog profila toliko ovisili od zajmova i koncesija koje je davala vlada da im se ne bi isplatilo da organiziraju otpor. Ali za svaku sigurnost, vladin povjerenik za grad (zvanično imenovani upravitelj grada) je u januaru 1896. godine obavijestio rukovodstvo da će u budućnosti biti neophodno unaprijed najavljivati sastanke opštine, kao što je bio običaj u ostatku provincije.

Rukovodstvo opštine je to glatko odbilo. Oni su se više puta žalili gradskom povjereniku i Zemaljskoj vladi, govoreći da je odustvo najave dio tradicionalne auto-

⁴⁵ Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, str. 367.

⁴⁶ Božo Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu* (Sarajevo, 1982), str. 171-74.

nomije koju je uživala njihova opština. Jeftanović je sazvao dva sastanka izvršnog odbora opštine bez obavještanja vlasti. Nakon svakog sastanka je novčano kažnjen i ukoren, poslije čega je odlučio da slučaj predstavi u Beču, protestujući direktno kod Kalaja, a ako bi to bilo neuspješno, kod samog cara. Sa ovom odlukom su vođe sarajevskih Srba otpočele pridruživanje svojim mostarskim kolegama u zajedničkoj borbi i zajedno su mostarske i sarajevske proteste ubrzo pretvorili u političku kampanju širom provincije.

Pogreb sarajevskog mitropolita Nikolajevića u februaru 1896. godine je iskorišten za održavanje tajnog sastanka nezadovoljnih predstavnika nekoliko srpskih opština koji su skovali plan zajedničkog djelovanja. U novembru 1896. godine, predstavnici mostarskih Srba koje je predvodio Vojislav Šola, predsjednik mostarske crkveno-školske opština, je otputovalo u Beč s namjerom da svoj slučaj izloži caru. Delegacija sarajevskih Srba pod vođstvom Gligorija Jeftanovića je otprilike u isto vrijeme krenula za Beč. Kada su svi stigli u Beč, osnovali su centralni komitet koji je uključivao predstavnike 13 drugih srpskih opština, napisali zajedničku platformu i dogovorili jedinstvenu strategiju. Za novonastalu opoziciju je bilo lakše sastati se u Beču nego pod prismotrom zvaničnika i informanata u Bosni i Hercegovini.

Stvaranjem radne grupe srpski aktivisti su porazili napore režima da politiku ograniči na lokalni nivo. Vlada više nije mogla srpske proteste zanemarivati kao sporadične i nevažne provale povremenog nezadovoljstva. Srpski uspjeh je međutim izazvao oštar odgovor i vlada se dala u iskorjenjivanje agitatorstva. Kalaj je zadužio novoimenovanog sarajevskog mitropolita da se suprotstavi utjecaju opštinskih rukovodilaca ali njegovi naponi nisu uspjeli spriječiti rast pokreta. Neposredno nakon sastanaka u Beču, vlasti u Sarajevu i Mostaru su obavijestile rukovodstva tamošnjih opština da se njihova društva raspuštaju.

Vlasti su također izvršile odmazdu putem ekonomskih mjera protiv članova delegacije upućene u Beč. Režim je imao znatnu ekonomsku moć nad sarajevskim Srbima ali je pogrešno ocijenio da bi upotreba te moći spriječila dalji razvoj pokreta. Rukovodstvo pokreta je svaku novu prijetnju i represivnu mjeru dodavalo rastućem spisku pritužbi koji je uključivao raspuštanje sarajevske i mostarske opštine. Dodatne peticije potpisane od strane predstavnika rastućeg broja opština su upućene caru 1897. i 1900. godine. Delegacije je vodio Gligorije Jeftanović, posljednji predsjednik raspuštene sarajevske opštine, i njegov mostarski pandan Vojislav Šola. Sve delegacije su uključivale predstavnike iz svih krajeva Bosne i Hercegovine.

Nakon što je uzalud sručio svu silu svoje uprave i srpske pravoslavne crkve na pokret, Kalaj je konačno popustio i odobrio pregovore sa vođama pokreta. Neposredno prije Kalajevе smrti 1903. godine, vođe pokreta su sa vladom postigle dogovor kojim su uspostavljene autonomne srpske obrazovne i kulturne institucije, čime je ispunjena većina zahtjeva đisidenata.

Muslimanski pokret za autonomiju

Sarajevski muslimani su mogli mnogo izgubiti pridruživanjem opozicionom pokretu. Veze i privilegije koje su uživali kod carskih zvaničnika su im omogućavale da svoje zahtjeve upućuju neformalno i da postignu većinu svojih ciljeva bez mobiliziranja drugih muslimana u gradu i provinciji. Pored već pomenutih kampanja za veći utjecaj u stvaranju bosanske vjerske hijerarhije, u reguliranju rada vakufa i kod zaštite nadgrobnih spomenika u javnim parkovima, sarajevski muslimani su tražili načina da ograniče ili okončaju proces konverzija sa islama na kršćanstvo.

Vjerske konverzije bilo koje vrste su bila rijetkost u Bosni i Hercegovini krajem XIX stoljeća, ali ih je rimokatolička crkva na čelu sa sarajevskim nadbiskupom Josipom Stadlerom otvoreno podržavala tokom habsburškog perioda. Većina obraćenika su bile djevojke čiji je prelazak na kršćanstvo bio izazvan brakom sa katolikom, ali su obraćenja na katolicizam svejedno izazvala nemir među pravoslavnim i muslimanskim stanovništvom. Stadler je često posezao za ekstremnim mjerama zaštite obraćenika i njihovog prava da ostanu katolkinje. Jedno posebno obraćenje 1890. godine je sarajevske muslimane izazvalo na akciju.

Uzeifa Delahmetović, mlada muslimanska služavka u domu vijećnika Esada Kulovića, je prešla na katoličanstvo.⁴⁷ Katoličko svećenstvo u Sarajevu je ustalo da je zaštititi sklanjanjem u kuću nadbiskupa Stadlera i zabranom posjeta muslimanima. Razlučeni odbijanjem vlade da intervenira, sarajevski muslimani su se sastali u kirathani i organizirali protestnu delegaciju da uloži žalbu na Stadlerovo ponašanje.

Iako su bili uznemireni prelaskom Delahmetovićeve na katoličanstvo, vođe sarajevskih muslimana nisu bile voljne uništiti povjerenje koje su uživali kod habsburških vlasti. Sa svoje strane, vlasti su podjednako željele izbjeći kršenje povjerenja i stvaranje nezadovoljstva. U tom cilju je brzo sastavljena Naredba o konverziji čije su odredbe nalagale slobodan pristup svih strana potencijalnom obraćeniku. To nije umirilo sarajevske muslimane, ali su oni na kraju razriješili svoje nesuglasice sa vlastima nakon dužih pregovora i prijetnji da će poslati protestnu delegaciju u Beč. Vlasti su 1891. godine na snagu stavile Obraćenički statut. Sarajevski muslimani su na to izrazili svoje zadovoljstvo i ponovo zauzeli svoj simbiotski odnos sa vlastima, uprkos protivljenju nekih muslimanskih vjerskih vođa iz drugih zajednica. Sa režimske tačke gledišta, vlasti su uspješno spriječile širenje protesta zadovoljavanjem ograničenih zahtjeva svojih vjernih saveznika.

⁴⁷ Donia, *Islam under the Double Eagle*, str. 55-59.

Kao što je bio slučaj i kod Srba, muslimansko nezadovoljstvo je bilo dublje u Mostaru nego u Sarajevu. Fatu Omanović, muslimansku djevojku iz jednog sela kod Mostara, su 1899. godine oteli članovi porodice njenog katoličkog prosca i uz pomoć katoličkih svećenika prebacili u Dalmaciju. Njeno obraćenje je navelo muslimane iz njenog sela da se žale muftiji Ali Džabiću u Mostaru. Džabić, koji je vlastima bio poznat po svom striktnom pridržavanju islamskog zakona i protivljenju Naredbi o konverziji iz 1891. godine, je spremno prihvatio kampanju protiv vjerskih obraćenja. On se sastao sa drugim mostarskim muslimanima u kiraethani da bi formulirali jedinstvenu protestnu strategiju. U tom smislu, mostarsko i sarajevsko čitačko društvo su bili institucionalni forumi za lansiranje muslimanskog pokreta, kao što su to za Srbe bile crkveno-školske opštine. Muslimanski pokret je na kraju privukao većinu muslimanskih zemljoposjednika koji su dodali vlastite zahtjeve s ciljem učvršćivanja njihovih vlasničkih prava i klasnih pozicija.⁴⁸

Kada je jednom pokrenut, muslimanski autonomni pokret je djelovao paralelno sa srpskim pokretom, a njegovi su lideri njegovali bliske veze sa srpskim rukovodstvom. Usprkos vladinim naporima da uguši protest, mostarski muslimani su u oktobru 1899. godine poslali delegaciju u Beč da se požali direktno caru, a lista zahtjeva se produžavala sa svakom novom peticijom. U februaru 1900. godine vlasti su raspustile muslimansku čitaonicu u Mostaru a u aprilu su smijenile Džabića sa funkcije muftije.

Sarajevski muslimani su se na početku muslimanskog autonomnog pokreta držali na distanci, što je potsjećalo na njihovo povlačenje iz javnog života u toku organiziranja vojnog otpora habsburškim trupama 1878. godine. Oni su se ipak sa zadržkom i nevoljno pridružili pokretu 1900. godine. Sa njihovom podrškom, muslimanski autonomni pokret se mogao pohvaliti predstavnicima iz svih šest administrativnih jedinica u Bosni i Hercegovini. Iznenađen širinom pokreta, Kalaj je u februaru 1901. godine ponudio rukovodstvu pokreta da stupi u pregovore. Ovi pregovori nisu urodili plodom i prekinuti su u aprilu 1901. godine, da bi bili nastavljeni tek 1907. godine, dugo nakon što je Kalaj otišao sa scene. Njegova smrt 1903. godine je ujedinila srpski i muslimanski autonomni pokret u potrazi za većom autonomijom.

Milorad Ekmečić, historičar srpskog nacionalnog pokreta, je pravilno rekao da su autonomni pokreti bili "samo osnovne škole politike i uvod u prave borbe koje

⁴⁸ Za historiju muslimanskog autonomnog pokreta vidi djelo Nusreta Šehića, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 1980.); odličan uvod u djelu Ferde Hauptmanna, *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku vakufsko-mearifsku autonomiju: Grada* (Sarajevo, 1967.), str. 21-38; i Donia, *Islam under the Double Eagle*, str. 70-166.

su nagoveštene Kalajevim padom".⁴⁹ Ali kao osnovne škole, ovi autonomni pokreti su predstavljali ključnu razvojnu fazu u formiranju velikih političkih organizacija. Usvajanjem ključnih organizacionih struktura i prakse, rukovodstvo je ove pokrete učinilo političkim partijama po svemu osim po imenu. Oni su ustanovili mehanizme izbora rukovodstva, osigurali jednaku zastupljenost svih regija u provinciji, izradili zajednički program i mobilizirali široku podršku naroda. Ovi mehanizmi su omogućili autonomnim pokretima da se početkom XX stoljeća transformišu u trajne političke partije.

Stvaranje ovih dobro struktuiranih organizacija je takođe najavilo kraj pretjeranog neformalnog utjecaja koji su imali sarajevski etnonacionalni lideri. Kada su vođe autonomnih pokreta organizirali izvršne komitete sa jednakom zastupljenošću svakog regiona, sarajevska elita je izgubila svoj posebni status zasnovan na neformalnom pristupu režimskim vođama i njihova je moć zasnovana na neformalnim kontaktima doživjela brzi pad. Ali prelaz sa autonomnih lokalnih elita na organizacije koje su pokrivala cijelu pokrajinu je ubrzo dozvolio gradu da uspostavi prominenatnost druge vrste, ovoga puta kao sjedište političkih stranaka i kulturnih društava.

Zaključak

Glavni poticaji za dinamični razvoj grada krajem XIX stoljeća su dolazili iz Beča, ali su utjecaji carske prijestolnice često mutirali u specifične sarajevske varijante. Gradski pejzaž je nosio pečat sarajevske verzije romantičnog historicizma koji je evocirao arhitektonske presedane kako sa Zapada, tako i sa Istoka. Vođe etnoreligijskih zajednica, iako su im neoapsolutistička ograničenja često ukidala pravo glasa i stavljala ih pod pažljivu prismotru, su uspostavile način političkog izražavanja putem osnivanja pokreta koji su usvojili organizacione odlike i prakse stranaka iz drugih dijelova Monarhije. Sarajlije su posvećivale više slobodnog vremena širokoj lepezi sekularnih javnih događaja, predstava i okupljanja koji su zamijenili intimna vjerska i porodična okupljanja iz osmanskog vremena. Dok je popularnost secesije rasla krajem stoljeća, vlada je iskazala veći stepen fleksibilnosti u odnosima sa političkim pokretima. Pred kraj XIX stoljeća Sarajevo je iskazalo jedinstvenu raznolikost koja je potvrdila sposobnost grada da pomiješa zapadne utjecaje sa istočnom tradicijom i lokalnom kulturom. ■

(Prijevod s engleskog: Daniela Valenta)

⁴⁹ Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, str. 400, citira Milorada Ekmečića, *Nacionalni pokret*, str. 622.

Robert J. Donia

FIN-DE-SIÈCLE SARAJEVO: THE HABSBURG TRANSFORMATION OF AN OTTOMAN TOWN

(Summary)

During Austro-Hungarian rule (1878-1918), Sarajevo acquired a western-oriented face superimposed on its previous profile as a classical Ottoman town. Viennese-trained Josip von Vancaš was the primary architect of these changes. He shared with Benjamin von Kallay, the monarchy's Joint Finance Minister, the aspiration to transform Sarajevo into a showplace of superior Habsburg administration in Southeast Europe. Religious structures were built to strengthen the status of confessional leaders, and secular buildings were erected to valorize the monarchy's ruling officials and their policies. Until the turn of the century, most buildings were Neo-historicist in style, including many structures of Neo-Orientalist design. Shortly after Secession architecture gained favor in Vienna, it was adopted by Vancaš and other leading architects of the city. Parallel with the building campaign, Habsburg officials developed a governing structure with the aid of local leaders. In the forty years of Habsburg rule, Sarajevo grew rapidly both as the administrative capital of Bosnia-Herzegovina and as a center of political movements that arose to challenge Habsburg policies.